

УДК 159.922 – 057.87:502
DOI <https://doi.org/10.32782/pub.health.2023.3.7>

Кулеша Наталія Петрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри громадського здоров'я та фізичного виховання
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9486-1669>

Ткачук Софія Вікторівна,
здобувач II магістерського рівня спеціальності «Громадське здоров'я»

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК КОМПОНЕНТ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД МОЛОДОСТІ

Актуальність. Протягом тривалого часу природа і її ресурси розглядали як засіб впливу на людину. З розвитком науково-технічного прогресу людство поступово збільшувало вплив на природу, добуваючи та використовуючи її ресурси у своїх цілях. Як наслідок, до початку XXI століття людська активність вичерпала та виснажила ресурси планети до такого стану, за якого можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби ставляться під серйозну загрозу. Така ситуація зумовила розвиток теоретичних і емпіричних досліджень у різних наукових напрямках з питань екологічної культури, свідомості, розумного споживання і сталого розвитку.

Результати дослідження. У роботі здійснено теоретичний аналіз поняття «екологічна свідомість» крізь призму різних наукових підходів. Визначено структуру, компоненти феномену екологічної свідомості, а також психолого-педагогічні умови її формування. Сформовано авторське визначення екологічної свідомості.

Висновки. Доведено, що екологічна свідомість є складноструктурним і багатокомпонентним феноменом. Вона містить систему знань про довкілля, його стан, способи збереження та покращення; пізнавальні процеси, задіяні в системі взаємовідносин «людина – довкілля»; самосвідомість особистості, яка проявляється в емоційно-вольовій і пізнавальній формі. У широкому понятті до структури екологічної свідомості належить: граничну кількість екологічних уявлень, ставлення до об'єктів природи, установки, спрямованість діяльності особистості. Виявлено, що до основних компонентів екологічної свідомості належать когнітивний (характеризує психічне відображення внутрішньоособистісного і природного середовища), конотивний (виражає саморегуляцію і стратегії поведінки людини в навколишньому середовищі) та емотивний (визначає ставлення особистості до навколишнього середовища) складники.

Ключові слова: екологічна свідомість, екоцентризм, самосвідомість особистості, молодь, екоорієнтований підхід, сталий розвиток.

Kulesha N. P., Tkachuk S. V. PECULIARITIES OF ENVIRONMENTAL AWARENESS AS A COMPONENT OF PERSONALITY FORMATION IN YOUTH

For a long period of time, nature and its resources were considered as a means of influencing people. With the development of scientific and technological progress, mankind gradually increased its influence on nature, extracting and using its resources for its own purposes. As a result, by the beginning of the 21st century, human activity has depleted and exhausted the planet's resources to such a state that the ability of future generations to meet their needs is seriously threatened. This situation led to the development of theoretical and empirical research in various scientific areas on the issues of ecological culture, consciousness, smart consumption and sustainable development.

The paper provides a theoretical analysis of the concept of «ecological consciousness» through the prism of various scientific approaches. The structure, components of the phenomenon of ecological consciousness, as well as the psychological and pedagogical conditions of its formation are defined. The author's definition of ecological consciousness has been formed.

It has been proven that environmental awareness is a complex and multi-component phenomenon. It includes: a system of knowledge about the environment, its condition, methods of preservation and improvement; cognitive processes involved in the system of «human-environment» relationships; the self-awareness of the individual, which manifests itself in an emotional, volitional and cognitive form.

In a broad sense, the structure of eco-consciousness refers to: the limit of ecological ideas, attitude to objects of nature, attitudes, direction of the individual's activity. It was found that the main components of environmental consciousness include cognitive (characterizes the mental reflection of the intrapersonal and natural environment), connotative (expresses self-regulation and strategies of human behavior in the surrounding environment), and emotional (determines the attitude of the individual to the environment) component.

Key words: ecological awareness, ecocentrism, self-awareness of the individual, youth, eco-oriented approach, sustainable development.

Вступ. У наш час вивчення феномену екологічної свідомості відбувається в межах різних природничих і соціально-гуманітарних наук. На це поняття з кожним роком все частіше можна натрапити на сторінках різних наукових праць, що зумовлено сучасним станом екології та низкою екологічних проблем.

Однак попри певний рівень досягнень у дослідженні екологічної свідомості досі залишається низка спірних і невирішених питань. Так, у наявних дослідженнях із цієї проблематики відсутнє чітке визначення самої категорії «екологічна свідомість», кожен дослідник вкладає в це поняття свій зміст.

Екологічну свідомість вивчали науковці різних напрямів. Так, Р. Мехтієв, Л. Потапчук, В. Солонинка, Г. Бевзо, Р. Сопівник, Т. Цимбала визначали екологічну свідомість як динамічну систему і форму суспільної свідомості. Екологічну свідомість як ефективну умову становлення сталого суспільства досліджували І. Потриваєва, Я. Коломинський, О. Варго, Д. Кардаш, Т. Нінова, Л. Роман, С. Левків, О. Стегній, О. Максименко, І. Дутка, Т. Іванова, Н. Власенко, О. Патлайчук, І. Замула.

Питання структури екологічної свідомості особистості розкривалося в роботах К. Яблуновської, О. Кобець, Р. Падалки, Д. Половнікової, Т. Перги, І. Малюченко, О. Палієнко, Т. Єрічева, І. Шлімакова, Т. Калініна.

Інші аспекти феномену екологічної свідомості вивчали О. Дзюбенко, І. Лебідь, Е. Гірусова, Т. Дерев'яно, О. Марченко, В. Данилишин та інші.

Мета – дослідити рівень екологічної свідомості молоді та її вплив на особистісні конструкції. Досягненню мети сприятиме виконання таких **завдань**: здійснити теоретичний аналіз поняття «екологічна свідомість» крізь призму різних наукових напрямів, розкрити структуру та її компоненти.

Методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, узагальнення, порівняння, структуризація).

Результати дослідження. Зауважимо, що ще пів століття тому в науковому колі використовувалися такі терміни, як «екологічне мислення», «екологічна мудрість», «природоохоронне мислення», «екологізована свідомість», які згодом інтегрували до поняття «екологічна свідомість»

На думку Ю. Боруцької, методологічною основою концепції екологічної свідомості є системний підхід. Екологічна культура, ціннісна сфера особистості та її світовідчуття в поєднанні формують екологічно орієнтований світогляд. Саме поняття «екологічна свідомість» науковець визначає як систему, що містить сукупність ідеалів, норм та

цінностей, які сприяють реалізації глобальної стратегії сталого розвитку [10].

Ця концепція детермінує появу в людини й суспільства переконань, які забезпечуватимуть екологічно орієнтований розвиток соціоприродної системи.

Деяко схоже трактування поняття «екологічна свідомість» пропонує М. Шедловська. У її розумінні, це сукупність суспільних та індивідуальних поглядів, емоцій і думок, які виражають спосіб ставлення до навколишнього середовища. В основі цього ставлення – раціональне співвідношення людських потреб і можливостей природи [6].

Дослідники в галузі педагогіки екологічну свідомість визначають як продукт екологічної освіти, адже саме в процесі навчання відбувається її формування та закріплення екологічно спрямованих переконань [26]. Це означає, що екологічна свідомість є не лише міждисциплінарним феноменом, а й результатом екологічно спрямованої освіти населення.

Як зазначають А. Багдасарян і А. Овсепян, екологічній свідомості притаманні всі ознаки свідомої діяльності людини. Різниця лише в тому, що така діяльність наділена екологічним змістом. Засоби та механізми формування екологічної свідомості зумовлені низкою обставин, а саме економічною діяльністю, що розвивається в природі, вичерпанням природних ресурсів, незворотною зміною природного середовища, а також впливом людини на природу, і навпаки. Щоб сформувалася потреба правильної екологічної поведінки, важливо враховувати природні потреби людини (наприклад, потреба в спілкуванні з природою) [5].

Науковець С. Орденів екологічну свідомість розглядає крізь призму процесу глобалізації. Це результат усвідомлення людством факту, що сучасні умови і можливості життя трансформуються і можуть взагалі зникнути, якщо не переглянути своє ставлення до природного середовища і його ресурсів. Екологічна свідомість – певний набір уявних і чуттєвих образів, які фіксують екологічний досвід на різних рівнях (глобальному, суспільному, особистісному) [9].

Звертаємо увагу, що таке визначення вдало обґрунтовує прогностичну функцію цього феномену. Це означає, що екологічна свідомість – це не лише хвилювання людства за поточний стан довкілля, а й прогнозування майбутнього шляхом діяльності з вирішення різних екологічних проблем.

Цікавий підхід до трактування змісту екологічної культури пропонує Ю. Харкавлук. Вона екологічну свідомість визначає як компонент екологічної культури, що виражає здатність особис-

тості відчувати природу й адаптувати її ресурси до себе, якомога менше шкодячи [7].

Науковець Н. Трегуб екологічну свідомість трактує як рівень знань і культури виховання людей, за яких відбувається гармонізація взаємовідносин між людським і навколишнім світом. Екологічна свідомість передбачає переслідування цілей зі створення таких умов середовища, за яких би відбувався розвиток без збитків для оточення [1].

Деякі дослідники екологічну свідомість уміщують у понятійно-категоріальний апарат екологічної психології. Так, на думку Д. Вериженко, це не просто поняття психології, а й вищий рівень психічного відображення особистістю природного, суспільного середовища й усвідомлення свого місця в ньому. Визначальним фактором формування різних типів екологічної свідомості є система цінностей як окремої особистості, так і цілого суспільства [2].

Схожу позицію транслює дослідниця Т. Можаровська. Вона вважає, що екологічній свідомості притаманні такі особливості, як і свідомій діяльності особистості. Винятком є лише її зміст – екологічне спрямування. У загальному розумінні під екологічною свідомістю розуміється рефлексія стосовно місця людини в навколишньому середовищі і регуляція її поведінки та діяльності на основі відображення цього середовища [11].

Науковці Т. Лисянська і Н. Белоусова поняття «екологічна свідомість» розкривають під кутом когнітивного та регулятивного підходів. Екологічна свідомість визначає регуляційне ставлення особистості до природного середовища (вона не лише оцінює своє ставлення до природи, а й контролює власну поведінку та діяльність). Когнітивний же аспект виражається в знаннях людини про навколишній світ (екологічна компетентність особистості) [14].

Дослідник О. Скребець характеризує екологічну свідомість як категорію психічного відображення світу. Він виявив структурно-часовий аспект взаємозв'язку мислення та емоцій як одиниць екологічної свідомості. Це сукупність чуттєвих і уявних образів, які безперервно трансформуються й відображаються в аналітично створюваних категоріях і явищах, які фіксують екологічний досвід. Сюди належить і саморегуляція особистості, і її рефлексія стосовно свого місця та ролі в біологічному і фізичному світі. Автор також наголошує, що в дослідженнях екологічної свідомості варто брати до уваги не лише загальні тенденції ставлення людства до природи, а й культурні особливості конкретного соціуму, їхні національні риси і традиції [8].

А. Ашхамаф визначає екологічну свідомість як стан суспільної свідомості. Під цим поняттям слід

розуміти відображення в суспільній свідомості взаємодії людини з навколишнім середовищем, передумовою якої є знання об'єктивних закономірностей самої природи. Свідомість, правильно відображаючи буття, зумовлює перетворювальну діяльність людини в екологічному напрямі [12].

Деякі науковці екологічну свідомість трактують як стан, а не процес. Він визначається готовністю особистості до діяльності (або утриманням від неї), яка впливає на стан навколишнього середовища і містить індивідуальні знання, навички, емоції, судження й уявлення особистості [13].

Також існує погляд на феномен екологічної свідомості з точки зору психології мас. Науковець І. Білозерова вводить поняття «масова екологічна свідомість», яку можна вважати повсякденною свідомістю, оскільки ступінь її науковості та поширеності в сучасних умовах збігаються. Масова екологічна свідомість є способом і типом екологічної свідомості більшості членів суспільства, які не є професійними фахівцями у сфері екології. По суті, це сукупність уявлень та емоцій людей, які відображають проблеми соціоприродних відносин у повсякденному житті і націлюють на реалізацію безпосередніх кроків щодо їх вирішення [11].

Отже, вивчення феномену екологічної свідомості в наявних наукових доробках і проблема її дефініції виражається в різних аспектах, кожен з яких відкриває певну сторону в осягненні суті цього складного поняття.

Як бачимо, термін «екологічна свідомість» у зарубіжних дослідженнях тлумачиться як «психологічне регуляційне ставлення особистості до природного середовища», тоді як у вітчизняній психології автори більше послуговуються визначенням «сукупність чуттєвих і уявних образів, які безперервно трансформуються і відображаються в аналітично створюваних категоріях і явищах, що фіксують екологічний досвід».

Узагальнюючи основні підходи до розуміння поняття «екологічна свідомість» у зарубіжній і вітчизняній психології, визначимо її основні характеристики:

- рефлексія стосовно місця людини в навколишньому середовищі;
- результат усвідомлення людством факту про сучасні умови і можливості життя;
- система, що містить сукупність ідеалів, норм та цінностей, які сприяють реалізації глобальної стратегії сталого розвитку.

Вважаємо за доцільне розглянути типи екологічної свідомості, адже це дасть змогу розкрити екологічну свідомість більш широко і всебічно.

Таблиця 1

Основні підходи до вивчення екологічної свідомості в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях

Прізвища авторів	Зміст поняття «екологічна свідомість»	Основні характеристики екологічної свідомості
Ю. Боруцька	Екологічна свідомість – це система, що містить сукупність ідеалів, норм та цінностей, які сприяють реалізації глобальної стратегії сталого розвитку	Екологічна свідомість – це сукупність знань, культури, уявлень та емоцій людей до природного середовища, взаємовідносин між людським і навколишнім світом
М. Шедловська	Екологічна свідомість – це сукупність суспільних та індивідуальних поглядів, емоцій і думок, які виражають спосіб ставлення до навколишнього середовища	
С. Орденів	Екологічна свідомість – це результат усвідомлення людством факту, що сучасні умови і можливості життя трансформуються і можуть взагалі зникнути, якщо не переглянути своє ставлення до природного середовища і його ресурсів	
Ю. Харкавлук	Екологічна свідомість – це компонент екологічної культури, що виражає здатність особистості відчувати природу й адаптувати її ресурси до себе, якомога менше шкодячи	
Н. Трегуб	Екологічна свідомість – це рівень знань і культури виховання людей, за якого відбувається гармонізація взаємовідносин між людським і навколишнім світом	
Д. Вериженько	Екологічна свідомість – це не просто поняття психології, а й вищий рівень психічного відображення особистістю природного, суспільного середовища й усвідомлення свого місця в ньому	
Т. Можаровська	Екологічна свідомість – це рефлексія стосовно місця людини в навколишньому середовищі і регуляція її поведінки та діяльності на основі відображення цього середовища	
Т. Лисянська і Н. Белоусова	Екологічна свідомість – це психологічна регуляційне ставлення особистості до природного середовища (вона не лише оцінює своє ставлення до природи, а й контролює власну поведінку та діяльність).	
О. Скребець	Екологічна свідомість – це сукупність чуттєвих і уявних образів, які безперервно трансформуються і відображаються в аналітично створених категоріях і явищах, що фіксують екологічний досвід	
А. Ашхамаф	Екологічна свідомість – це як стан суспільної свідомості	
І. Білозерова	Екологічна свідомість – це сукупність уявлень та емоцій людей, які відображають проблеми соціоприродних відносин у повсякденному житті і націлюють на реалізацію безпосередніх кроків щодо їх вирішення	

Таблиця 2

Типологія екологічної свідомості О. Максименко і О. Калмикова

Тип екологічної свідомості	Тип відносин	Сутність
Егоорієнтований природоцентризм	Суб'єкт (людина) – об'єктні (природа)	Людина орієнтується виключно на себе, а природа – джерело її існування
Егоорієнтований антропоцентризм	Об'єкт (людина) – суб'єктні	Людина вважає власністю все, що розташоване навколо
Екоорієнтований природоцентризм	Об'єкт-об'єктні	Природа розвивається незалежно від людини за власними законами, на які та не має впливу
Екоорієнтований антропоцентризм	Суб'єкт-суб'єктні	Людина орієнтована на створення сприятливого довкілля навколо себе

Традиційно науковці виокремлюють три типи екологічної свідомості за критерієм переваг середовищ, людини або їх взаємодії (Табл. 2).

Із цих видів найпривабливішим вважаємо екоорієнтований антропоцентризм, адже ця парадигма формує в людства світогляд, головною

установкою якого є відповідальність за навколишнє середовище і турбота про власне довкілля.

Цікаву типологію екологічної свідомості пропонує адепт біхевіоральної екології В. Шелдон, відомий створенням конституціональної теорії темпераменту. Так, екологічну свідомість він поділяє за виокремленими трьома типами конституції тіла людини – екторморфами, ендоморфами і мезоморфами.

На його думку, ендоморфи дуже чутливі й бережливо ставляться до довкілля. Вони живуть у гармонії з природним середовищем і відчують позитивний спектр емоцій, взаємодіючи з ним. Екторморфи у взаємовідносинах із довкіллям керуються своїм внутрішнім станом і настроєм. В особистостей такого типу позитивне або негативне ставлення до природи відбувається через віддзеркалення емоційного стану. І нарешті – мезоморфи зазвичай вважають природу місцем своєї діяльності і натхнення. Вони сприймають довкілля як об'єкт впливу [1].

Хоч ця теорія і зазнавала шквалу критики наукових опонентів, але на її боці залишається той аргумент, що соматип особистості не змінюється протягом життя.

Екологічна свідомість як складник культури органічно пов'язана з сутністю особистості загалом, з її якостями і сторонами. Наприклад, політична культура дозволяє забезпечити стан рівноваги між діяльністю людей і станом природи, а естетична – створює умови для емоційного сприйняття краси природи. Як наслідок, взаємодія різних видів культур породжує так звану екологічну культуру, яка сприяє збереженню і розвитку гармонійних взаємовідносин системи «людина – природа» [4].

У науковій літературі часто можна натрапити на думку, що екологічна свідомість особистості формується на основі не лише суспільної свідомості, а й індивідуальної, які є взаємозумовленими. Індивідуальна екологічна свідомість зумовлюється зовнішніми факторами (соціальним оточенням людини, політичним та інформаційним впливом на неї, економічним і екологічним розвитком середовища), які не залежать від свідомості і проявляються крізь призму внутрішнього світу особистості [5].

Інакше кажучи, індивідуальна екологічна свідомість містить сукупність цінностей, стереотипів, установок, особистісних смислів, бажань і прагнень людини.

Узагальнивши розглянуті підходи до поняття «екологічна свідомість», пропонуємо власне визначення цього феномену. Це система індиві-

дуальних уявлень та знань, створених і набутих на основі суспільного досвіду, що виражається в орієнтації на екологічну доцільність і сприйняття людиною об'єктів природного середовища як рівноправних собі.

До основних ознак екологічної свідомості належать:

- саморефлексивність і внутрішній діалогізм особистості;
- соціальний характер екологічних знань, на формування яких впливають прийняті в суспільстві норми, цінності і орієнтації;
- спрямованість на гармонійне співіснування світу людини і природи;
- орієнтованість на повне забезпечення своїх потреб, але з урахуванням потреб довкілля.

Висновки. Теоретичний аналіз поняття «екологічна свідомість» показав, що це багатоаспектне поняття, яке досліджується крізь призму різних наукових напрямів. У загальному розумінні це система знань, навичок та індивідуального досвіду особистості, які у своїй сукупності становлять її суб'єктивне ціннісне та оцінне ставлення до навколишнього середовища, розуміння свого місця в ньому і готовність провадити свою життєдіяльність так, щоб забезпечити реалізацію основних принципів сталого розвитку суспільства.

Визначено, що екологічна свідомість еволюціонувала разом із розвитком людства. Ретроспективний аналіз засвідчив, що в суспільстві на кожному етапі розвитку домінували різні типи екологічної свідомості. Для архаїчних суспільств характерним був природоцентричний тип свідомості, який характеризує повне підпорядкування людини природі і розвиток за її законами. З поширенням науково-технічного прогресу домінантним стає антропоцентричний тип екологічної свідомості, згідно з яким людина почала сприймати навколишнє середовище як свою власність і джерело задоволення потреб. Таке неконтрольоване споживання спричинило деградацію природних ресурсів і низку екологічних проблем, що зумовило поширення нового типу екологічної свідомості – екоцентричного. Це таке збалансоване і гармонійне співіснування світу людини і природи, за якого на перший план ставиться взаємодія, взаємовигідна єдність і взаєморозвиток.

З'ясували, що екологічну свідомість розглядають як продукт освітньо-виховної діяльності, глобалізації, як компонент екологічної культури, як категорію екологічної психології, складник свідомості особистості тощо. Часто формою екологічної свідомості визначають екологічну самосвідомість, орієнтовану на внутрішній світ особистості.

Екологічну свідомість трактують з позицій системного, ціннісно-мотиваційного, когнітивного, соціологічного, психолого-педагогічного та інших підходів, за рахунок чого з'являється можливість всебічно вивчити цей феномен.

Доведено, що екологічна свідомість – це складноструктурна і багатокомпонентна система, яка містить всі характеристики людської свідомості (ставлення, суб'єктивне відображення, цілепокладання) з екологічною спрямованістю. До її основних компонентів належать когнітивний (суб'єктивне бачення людиною свого місця

в системі взаємовідносин з навколишнім середовищем), перцептивно-афективний (розуміння, сприйняття довкілля і основ його функціонування) і практично-діяльнісний (поведінка та план дій людини, організація її діяльності зі збереження екології).

Екологічна свідомість особистості проявляється на різних рівнях – від побутового до планетарного. Вона містить індивідуальний та соціальний складники одночасно, які успішно поєднуються, відтворюючи світоглядну й ціннісно-мотиваційну сфери особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03; Харк. ун-т Повітр. Сил ім. І. Кожедуба. Харків, 2006. 17 с.
2. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків – учасників скаутського руху : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 221 с.
3. Єфименко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2000. 137 с. Лазебна О. М. Формування активної екологічної позиції підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2004. 222 с.
4. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 136 с. Мамешина О. С. Психологічні особливості формування екологічної культури учнівської молоді / Збірник наукових праць «Педагогіка і психологія професійної освіти: результати дослідження і перспективи» / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. Київ, 2003. С. 650–660.
5. Людина і світ. Вступ до екологічної психології : навч. посіб. Донецьк, 2006. 144 с.
6. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації аграрного профілю у 14 процесі вивчення економічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2003. 247 с.
7. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах : Монографія. Київ – Луганськ : Альма-матер, 2014. 540 с. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів (психолого-педагогічний аспект). Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2005. № 25. С. 109–121.
8. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : Монографія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2004. 440 с.
9. Федоренко О. І., Бондар О. І., Кудін А. В. Основи екології : Підручник. Київ : Знання. 2006. 543 с.
10. Хроленко М. В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ : 2007. 20 с.
11. Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. Вип. 78. Київ, 2009. С. 229–237.
12. Başlar K. Uluslar arası Çevre Hükukunda Gelecek Nesillerin Durumu // Ecoloji, sayı: 5, 1992. – S. 38–40.
13. Jamison A., Eyerman R., Cramer J., Laessoe J. The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark, and the Netherlands. Contemporary Sociology. – Vol. 23, № 4 (Jul., 1994). P. 513–525.
14. Özdemir I. Çevre Sorunlarının İnsan-Merkezli Karakteri // I. Ulusal Çevre Hükuku Kongresine sunulan tebliğ. 23 Kasım 1996, Ankara. S. 68–82.

REFERENCES:

1. Varho O.M. (2006). Ekolohichna svidomist yak umova stanovlennia ekolohichnoho suspilstva // Avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.03; Khark. un-t Povitr. Syl im. I.Kozheduba. Kh., 17 s. [in Ukrainian]
2. Yevdokymova T.O. (2007). Rozvytok ekolohichnoi svidomosti pidlitkiv – uchasnykiv skautskoho rukhu.: Dys. ... kand. psyk. nauk: 19.00.07. K., 221 s. [in Ukrainian]
3. Yefymenko N.P. (2004). Osoblyvosti formuvannia ekolohichnoi kultury studentiv vyshchychk tekhnichnykh zakladiv osvity: Dys. ... kand.ped.nauk: 13.00.04 Kh., 2000. 137 s. Lazebna O.M. Formuvannia aktyvnoi ekolohichnoi pozytsii pidlitkiv: Dys... kand. ped. nauk: 13.00.07 / Instytut problem vykhovannia APN Ukrainy. K., 222 s. [in Ukrainian]
4. Lovochkina A.M. (2003). Osnovy ekolohichnoi psykholohii: Navch. posib. K.: MAUP, 2004. 136 s. 6. Mameshyna O.S. Psykholohichni osoblyvosti formuvannia ekolohichnoi kultury uchnivskoi molodi / Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity: rezultaty doslidzhennia i perspektyvy» / Za red. I. A. Ziaziuna ta N. H. Nychkalo. K., S. 650–660. [in Ukrainian]
5. Liudyna i svit. Vstup do ekolohichnoi psykholohii: Navch. posib. D., 2006. – 144 s. [in Ukrainian]
6. Nehrutsa N.A. (2003). Formuvannia ekolohichnoho svitohliadu studentiv vyshchychk navchalnykh zakladiv I-II rivniv akredytatsii aharnoho profilu u 14 protsesi vyvchennia ekonomichnykh dystsyplin: Dys. ... kand.ped.nauk: 13.00.04. K., 247 s. [in Ukrainian]

-
7. Pustovit H.P. (2005). Teoretyko-metodychni osnovy ekolohichnoi osvity i vykhovannia uchniv 1-9 klasiv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: Monohrafiia. K.: Luhansk: Alma-mater, 2014. 540 s. 10. Saunova Yu.O. Formuvannia ekolohichnoi svidomosti maibutnykh uchyteliv (psykholoho-pedahohichnyi aspekt). // Visn. Zhytomyr.derzh.un-tu im. I. Franka. № 25. S. 109–121. [in Ukrainian]
  8. Skrebets V.O. (2004). Ekolohichna psykholohiia u viddalenykh naslidkakh ekotekhnohennoi katastrofy: Monohrafiia. K.: Vydavnychiy Dim «Slovo», 440 s. [in Ukrainian]
  9. Fedorenko O.I., Bondar O.I., Kudin A.V. (2006). Osnovy ekolohii: Pidruchnyk. K.: Znannia. 543 s. [in Ukrainian]
  10. Khrolenko M.V. (2007). Formuvannia ekolohichnoi svidomosti maibutnykh vchyteliv pochatkovykh klasiv: Avtoref. ... kand.ped.nauk: 13.00.04. K.: 20 s. [in Ukrainian]
  11. Yurchenko L.I.(1992). Ekolohichni tsinnosti v strukturi ekolohichnoi svidomosti y ekolohichnoi kultury / L.I. Yurchenko // Multyversum. Filosofskyi almanakh: Zb. nauk. prats / Hol. red. V.V. Liakh. Vyp. 78. K., 2009. S. 229–237. [in Ukrainian]
  12. Başlar K. Uluslar arası Çevre Hükukunda Gelecek Nesillerin Durumu // Ecoloji, sayı: 5, S. 38–40. [in Ukrainian]
  13. Jamison A., Eyerman R., Cramer J., Laessoe J. The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark, and the Netherlands. – Contemporary Sociology. Vol. 23, № 4 (Jul., 1994). P. 513–525.
  14. Özdemir I. Çevre Sorunlarının İnsan-Merkezli Karakteri // I. Ulusal Çevre Hükuku Kongresine sunulan tebliğ. 23 Kasım 1996, Ankara. S. 68–82.